

سرنوشت نسخه‌های خطی عربی

در بیت المقدس

صلاح الدین المنجد

ترجمه: علی خانمحمدی

نظر ایشان سابقه‌اش به دوران حکومت صلاح الدین ایوبی و سلسله ایوبیان در این مناطق باز می‌گردد. سپس با ذکر اهمیتی که شخص صلاح الدین و این سلسله در رواج فرهنگ و ادب در این ناحیه داشته‌اند، ذکری از تاریخ مدارس و کتابخانه‌های آنجا در دوره مذکور به دست می‌دهند تا به دوره ممالیک و سرانجام عصر حاضر تا دوران قبل از اشغال می‌رسد.

سپس به معرفی کتابخانه‌های قدس شریف در زمان تألیف مقالات می‌پردازند که خلاصه آن چنین است:

کتابخانه‌های قدس شریف در زمان حال

هم اکنون در شهر قدس (بیت المقدس) کتابخانه‌های متعدد عمومی و خصوصی وجود دارند که عدد آنها بالغ برده می‌گردد. ولی معروفترین این کتابخانه‌ها دو کتابخانه است: یکی «دارالکتب مسجد الاقصی» و دیگری «دارالکتب آل خالدی» که ما در اینجا ضمن اشاره به تاریخچه آنها، برخی نسخ خطی ارزشمند این دو کتابخانه را هم معرفی می‌نماییم.

دارالکتب خالدیه، که بزرگترین کتابخانه شهر قدس شریف و محل آن در سمت راست درب موسوم به سلسله به حرم قدس واقع است. این محل در گذشته مدرسه‌ای بوده با نام «برکة الخان» که از چندین قرن پیش به خاندان خالدی تعلق داشته. زمانی که این مدرسه و کتابخانه به سیده جلیله خدیجه خانم خالدی رسید، دختر قاضی موسی افندی خالدی، قاضی عسگر، نامبرده وصیت نمود که پسرش حاج راغب افندی، رئیس محکمه شرعیه یافا آنجا را موقوفه اعلام و کتابهای خاندان خالدی را در آنجا بنهد. راغب افندی در سال ۱۳۱۸ هـ.ق وصیت مادرش را به انجام رساند و در این راه شیخ آن روزگار منطقه شام - یعنی مرحوم شیخ طاهر افندی جزائری - او را همراهی نمود و کتابها به کمک شیخ ابوالخیر محمد

امروزه در رسانه‌های گروهی و مطبوعات کشورمان سخنان زیادی از وضع سرزمینهای اشغالی و بویژه قدس شریف گفته می‌شود و دلسوزیهایی از اینکه احیاناً چگونه فرهنگ و سنن آنجا توسط اشغالگران در معرض نابودی است و خلاصه هزاران مطلب متنوع دیگر، اما آنچه شاید کمتر به گوشمان خورده وضع ابهام آمیز و سرنوشت تاریک یکی از منابع اصلی فرهنگ و سنن این دیار، یعنی کتابخانه‌های شخصی و عمومی و از آن مهمتر نسخه‌های خطی بسیار ارزنده و گاه منحصر بفرد آنجاست که نمی‌دانیم هم اکنون چه وضعی دارند. اطلاع از سرنوشت این منابع برای تمام دست‌اندرکاران موارث و فرهنگ گذشته اسلام در این دیار اهمیت دارد و به‌ویژه برای ما که خود را به نوعی پاسدار این ارزشها می‌دانیم. آنچه در اینجا می‌آوریم شاید مدخلی گردد تا در آینده اهتمام بیشتری برای راه بردن به سرنوشت این کتابخانه‌ها و نسخه‌ها از جانب مقامات ذی صلاح مملکتیمان بشود.

استاد فقید عرب، صلاح الدین المنجد، که نامی آشنا در نزد اهل تحقیق و تتبع دارند، در فاصله سالهای ۴۶-۱۹۴۵ - یعنی درست یک سال قبل از اشغال مناطق عمده‌ای از فلسطین - از این کتابخانه‌ها و نسخه‌ها بازدید داشتند و طی دو مقاله در مجله مجمع العلمی العربی (شماره‌های ۲۰ و ۲۱) با عنوان: المخطوطات العربیة فی الفلسطین، نخبه‌ای از آن همه را معرفی و به ما شناسانده‌اند. لازم به توضیح است این دو مقاله یک بار دیگر به صورت کتابچه‌ای در مؤسسه انتشاراتی «دارالکتب الجدید» (بیروت ۱۹۸۲م) تجدید چاپ شدند و همانهاست که اساس این ترجمه بوده‌اند و ما گزیده‌ای از مطالب و فهرست ارائه شده‌شان را در سطور بعد می‌آوریم.

این استاد مأسوف علیه در آغاز مقالات یاد شده بحثی از تاریخچه علمی و تربیتی ناحیه فلسطین در جهان اسلام را آورده‌اند که مطابق

بن محمود الحبال در کتابخانه نظم داده شدند و برای آنها فهرستی تنها مشتمل بر عناوین کتابها فراهم شد.

بعداً به این مخزن نسخ خطی دیگری هم اضافه شد، از جمله نسخه‌های یکی دیگر از اعضای خاندان خالدی موسوم به یوسف ضیاء پاشا و بعد از آن نسخ روحی بک، و احمد بدوی بک و نظیف بک، تا اینکه با افزوده شدن مجموعه نسخ مرحوم علامه شیخ خلیل افندی این کتابخانه به کمال خود رسید و حاوی نسخ ارزشمندی به زبان عربی در زمینه‌های مختلف گردید. فهرست آن که در گذشته چاپ شده است تنها در برگیرنده کتب راغب افندی یا سین افندی و موسی افندی است و جا دارد که فهرست جدیدی با شامل شدن نسخ جدید برای آنجا تدارک گردد. در ادامه بعضی نسخ بسیار ارزشمند این کتابخانه معرفی خواهد شد.

دارالکتب مسجد الاقصی، در شبستان غربی مسجد الاقصی برخی خزاین گرانبها وجود دارد که به منزله موزه اسلامی این مسجد محسوب و توسط مجلس اوقاف اسلامی این محل تأسیس شده است. از آن جمله خزاین قیمتی مشتمل بر قرآنهای خطی گرانبها و اجزای بسیار نفیس مربوط به این کتاب آسمانی است. در این مخازن حدود ده هزار کتاب خطی و چاپی یافت می‌شود که البته قسمت اعظم آنها چاپی و شاید هزار عدد خطی هستند و از این مقدار بیش از نیمی نسخ کامل و اجزاء قرآن مجید هستند. این نسخ نیز دارای فهرست می‌باشند.

دارالکتب الخلیلیه، که واقف آن مرحوم شیخ محمد بن محمد الخلیلی مفتی شافعی (متوفی به سال ۱۱۴۷ ه.ق) می‌باشد. استاد اسطفان در تاریخچه کتابخانه‌ها ذکر می‌کنند: اول کسی که فکر ایجاد کتابخانه‌ای عام بدین صورت را در قدس شریف نمود، مرحوم شیخ خلیلی بودند و این مطلب در وقفنامه کتابخانه نیز قید شده است. این نسخ قبلاً در مرقد شیخ واقع در «مدرسه البلدیه»، مجاور درب سلسله قرار داشتند و سپس به نقل این استاد بیشتر آنها به این محل جدید منتقل شدند.

دارالکتب الفخریه، که محل آن در خانقاه فخریه، مجاور شبستان غربی حریم شریف قرار دارد و واقف آن قاضی فخرالدین ابو عبد الله محمد بن فضل الله (متوفی به سال ۷۳۲ ه.ق) بوده‌اند. این زاویه در زمان حاضر متعلق به خاندان عربی ابوسعود است که مدت هفت قرن و نیم است پرده‌داری حرم می‌کنند. استاد اسطفان برای من نقل کردند که عدد نسخه‌های این مخزن به هزار مجلد می‌رسد، ولی خانواده مذکور متأسفانه در این اواخر کتابخانه را بین خود قسمت کرده و نسخه‌ها متفرق گردیده‌اند.

خزانة آل قطنیه الحنبلیه، آل قطنیه خانواده‌ای معروف و حنبلی مذهب‌اند که به روایت احمد سامع الخالدی ایشان تنها خاندان حنبلی شهر قدس هستند، و سلسله نسب ایشان به مجیر الدین العلیمی الحنبلی، صاحب تاریخ القدس و الخلیل باز می‌گردد. خزانة این کتابخانه در محل درب عائود قرار دارد و در آن نسخه‌های خطی نفیس در باب ریاضیات، فلکیات و نجوم وجود داشته که امروز خبری از آنها نیست.

خزانة آل البدیری، آل بدیری از قدیمترین خاندانهای ساکن قدس شریف هستند که همواره نزد ایشان نسخه‌های ارزشمند خطی یافت می‌شده، ولی غالباً در بین افراد خاندان پراکنده بوده، به طوری که بیشترین آنها نزد شیخ محمد افندی البدیری است و در محل یکی از زوایای مسجد الاقصی نگهداری می‌شود.

خزانة الاستاذ مخلص، مخزن کتابی است متعلق به علامه سید عبدالله بک مخلص، عضو مجمع علمی العربی در شهر دمشق، که این مخزن محتوی نسخه‌های ارزشمند ای بویژه در باب تاریخ می‌باشد و برخی مقاله‌های آن جداگانه توسط مالکش به چاپ رسیده است.

خزانة الشیخ محمود اللحام، مخزن کتب ارزشمندی واقع در ضاحیه السلوان است که تعداد کتابهای آن اعم از چاپی و خطی به چهار هزار مجلد می‌رسد، ولی هیچ گونه اطلاع و فهرستی از آنها در دست نیست.

از دیگر خزانه‌های کتب خانواده‌ها در این شهر می‌توان متذکر این خاندانها شد: ابواللطف، ترجمان، حسینی، داودی، موقت. همین طور مخزن استاد علامه محمد اسعاف بک التشاشی که در بعضی از این مخازن نسخه‌های بی نظیر و فوق العاده ارزشمند وجود دارد و باید امیدوار بود که در آینده اطلاعات بیشتری از آنها داشته باشیم.

حال نوبت معرفی برخی نسخ ارزشمند در کتابخانه عمده و معتبر شهر قدس، یعنی دارالکتب مسجد الاقصی و کتابخانه خالدیه می‌رسد. از اولی این نسخه‌ها قابل ذکر هستند:

۱. قرآن کریم، به قرار سه جزء از قرآن، کتابت شده بر پوست آهو، به خط مغربی بسیار شکیل، که در حواشی اوراق آنها نقوش تزئینی زیبایی رسم شده‌اند. عناوین سوره‌ها، مذهب مرصع نقش شده‌اند و هر یک از سه جزء دارای جلد مذهب و مرصع به زر و نقره می‌باشند. در انتهای هر یک به خطی زیبا کتابت شده که: کتبه واقفها علی المسجد الاقصی المبارک عبدالله علی امیر المسلمین بن امیر المسلمین ابی سعید عثمان بن امیر المؤمنین ابی یوسف بن عبدالحق ملک المغرب. سنة خمس و اربعین و سبعمایه للهجرة

۷۴۵هـ). به انضمام صندوقی که برای این اجزاء تعبیه شده بود، با روپوش منقش، مرصع به الوانی از طلا و نقره.

۲. ایضاً قرآن کریم، مشتمل بر سه جزء، به خط ثلث شکیل، آراسته و مزین، بخصوص در پیشانی سور و فواصل آیات کریمه اسماء الهی همه جا به آب طلا کتابت شده‌اند. از برای این سه جزء صندوق چوبی زیبایی آراسته به نقوش فراهم آمده که در جوانب آن آیات قرآنی و حدیث کتابت شده است.

۳. ایضاً قرآن کریم، جزء دوم، کتابت شده به خط ثلث عثمانی، مذهب، در آغاز لوح زیبای مذهب دارد. این جزء از اجزاء وقفی سلطان مراد عثمانی بر قبة الصخره است.

۴. کتاب الاختیار بشرح المختار فی فروع الفقه الحنفی از ابوالفضل مجد الدین عبدالله بن محمود بن مودود الموصلی البُلْدَحی الحنفی قاضی کوفه (متوفی ۶۸۳هـ). در مقدمه ذکر شده که مؤلف در این کتاب مختصری از فتاوی حنفی را گردآوری و بدان جهت نام آن را مختار الفتوی نهاده است. ترتیب آن چنین است که ابتدا قولی از ابوحنیفه را ذکر و سپس شرح و بیان و علل و اسباب آن را بازگو می‌نماید. بر این کتاب شروح و اختصاراتی چند نوشته شده که حاجی خلیفه در کشف الظنون برخی از آنها را آورده است. نسخه مورد نظر به خط زیبا کتابت شده و سال کتابت آن ۸۲۳ هـ و واقف آن مصطفی آغا و کیل دار السعاده می‌باشد.

۵. کتاب الجامع المحرر الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز از عبدالحق بن ابوبکر غالب بن عبدالملک المحاربی الغرناطی مشهور به ابن عطیه. حاجی خلیفه در کشف الظنون می‌گوید: ابوحنیفان (توحیدی) آن را ستوده و گفته است که بهترین تصنیف در علم تفسیر و آراسته‌ترین در تحریر است. ایضاً گفته شده که کتاب این عطیه بسیار مختصر و مفید بوده است، و از آن مختصرتر و مفیدتر تفسیر زمخشری می‌باشد. شرح احوالات ابن عطیه در کتاب طبقات علماء الأندلس آمده است.

آن بخشهایی از این کتاب که در مخزن مذکور وجود دارند مجلدات هفتم و هشتم آن است که کاتب آنها ابراهیم بن محمد بن زکریا بن احمد، و کتابت در ماه صفر سال هفتصد و بیست قید شده است.

۶. کتاب ارشاد الغاوی الی مسالک الحاوی، مختصر شده کتاب الحاوی الصغیر، تألیف نجم الدین عبدالغفار بن عبدالکریم القزوی (متوفی ۶۶۵هـ). کاتب آن شرف الدین اسماعیل بن ابوبکر المقرئ الشافعی الشاوری الکیمنی (متوفی ۸۳۷هـ) می‌باشد که این هر دو کتاب از امهات منابع مذهب شافعی‌اند، چنان که حاجی

خلیفه صاحب کشف الظنون متذکر آن شده؛ نسخه مورد نظر به خط خوش توسط امین بن عبدالباری در سال ۱۱۷۲ هـ کتابت گردیده است.

۷. کتاب طبقات الشافعیة از تقی الدین ابوبکر بن احمد بن محمد بن عمر بن قاضی شهبه الاسدی دمشقی شافعی (متوفی ۸۵۱هـ). ایضاً نسخه‌ای ارزشمند است که متن آن به بیست و نه فصل در طبقات رجال شافعی منقسم و تاریخ کتابت نسخه سال ۹۶۹ هـ می‌باشد. از این کتاب نسخه‌های متعددی یافت می‌شود که برو کلمان فهرست نویسنده معروف منابع عربی در فهرست خود ذکر کرده. در کتاب فهرست موسوم به الذیل آمده است که مؤلف یاد شده دو کتاب مستقل در این باب داشته است؛ یکی در احوالات شخص شافعی، و دیگر در احوالات شافعیان و لذا شاید این گفته استاد فقید حبیب الزیات صحیح ننماید که گفته‌اند: کتابی دارد به نام مناقب امام شافعی و طبقات اصحاب ایشان، موضوع آن تاریخ اسلام، از قاضی شهبه، که بر آن ذیلی در باب اصحاب شافعی نوشته‌اند.

پس به نظر نگارنده آنچه گذشت کتاب واحدی بیش نیست و چنان که نسخه کتابخانه ظاهریه دمشق از این کتاب هم نشان می‌دهد، مشتمل است بر شرح احوال شافعی و از آن پس اصحاب شافعی و مذهب او. گفتنی است نسخه مورد بحث از نفاست بسیار برخوردار و به خط مؤلف می‌باشد.

۸. کشف الدسائس فی ترمیم الکنايس از تقی الدین علی بن عبدالکافی السبکی الشافعی (متوفی ۷۵۶هـ). نسخه‌ای منحصر به فرد است، کتابت شده در تاریخ ۱۲۶۶ هـ. حاجی خلیفه درباره آن گوید: مختصری است فراهم آمده در این باب که طی آن داستان خراب کردن کنیسه یهودیان در شهر قدس، به سال ۸۷۵ هـ، و به دست شیخ ابوالعزم محمد بن خلاوی آمده است. آغاز نسخه: الحمد لله مقر الاسلام سلطانه ... است

برخی نسخ ارزشمند کتابخانه خالدیه شهر قدس

۱. کتاب تعالیک علی الخصائص النبویه از ابوعباس شهاب احمد بن محمد بن الهائم الحاسب الفرضی (متوفی ۸۱۵ هـ). نسخه‌ای منحصر به فرد است که در فهرستهای موجود نسخ خطی ذکر آن نیامده، نسخه به خط مؤلف است.

۲. کتاب مشکوة الأنوار فیما یروی من أحادیث المسندة إلی الله عزوجل از محمد بن علی بن محمد بن عربی الطایبی الاندلسی (متوفی ۶۳۸هـ)، مشتمل بر چهل حدیث در این باب است. در آغاز آن ذکر شده: این چهل حدیث را در شهر مکه و در ماههای سال

۵۹۹ هـ. جمع آوری کردم و شرط آن چنین بود که از احادیث مسند به خداوند تعالی باشد. و چه بسا در مراجع من احادیثی منسوب به خداوند بود که از غیر مسند حضرت رسول (ص) روایت شده بودند. تعداد این موارد به یکصد و یک حدیث می‌رسید و من از آن بین تنها بیست و یک مورد را برگزیدم. تاریخ نسخه سال ۸۰۷ هـ. را نشان می‌دهد.

۳. تقویم اصول الفقه أو تقویم الأدلة فی اصول الفقهیه از ابی زید عبیدالله بن عمر الدبوسی الحنفی (متوفی ۴۳۰ هـ) رساله‌ای است مختصر در اصول که آغاز آن چنین می‌باشد: الحمد لله رب العالمین.... از جمله رسائل معتبر نزد حنفیان است که بر آن شروع متعدد نوشته‌اند و حاجی خلیفه در کتاب فهرست خود ذکر آنها را آورده. از این کتاب امروزه سه نسخه یافت می‌شود، یکی همین نسخه در خالديه، نسخه دیگر در آستان قدس رضوی مشهد و نسخه آخری در کتابخانه عوطاست.

۴. کتاب اشارات الأسرار از ابوالفضل رکن الدین عبدالرحمن بن محمد الکرمانی الحنفی (متوفی ۵۴۳ هـ). ایضاً نسخه‌ای منحصر به فرد است که ذکر از آن در کتب فهرست مشاهده نگردید. نسخه‌ای بسیار نفیس است و کتابت آن به عصر تألیف یعنی سال ۵۳۲ هـ باز می‌گردد.

۵. روضة الرائض فی علم الفرائض از عبدالوهاب تاج الدین بن احمد بن عربشاه العثمانی (متوفی ۹۰۱ هـ). که خود شرح منظومه‌ای است در فرائض موسوم به تاجیه فی نظم السراجیه. نسخه‌ای ارزشمند که به سال ۸۷۵ هـ. توسط مؤلف کتابت شده است. نگارنده در هیچ فهرست دیگری ذکر این کتاب را ندیده است.

۶. کتاب الشجرة فی التصوف از ابی محمد عزالدین محمد بن عبدالسلام بن احمد بن غانم المقدسی الواعظ الصوفی (متوفی ۶۷۸ هـ). نسخه به خط شکیل توسط داود بن سلیمان الدمییری المالکی المصری، به سال ۷۶۳ هـ. کتابت شده است.

۷. شرح جواهر الذخائر فی الکبائر و الصغائر از بدرالدین محمد بن رضی الدین محمد بن الغزی العامری، مفتی دمشق (متوفی ۹۸۴ هـ). که فرزندش نجم الدین محمد آن را شرح کرده است و آن شرح را النجوم الزواهر نام نهاده. نسخه‌ای است حقیقتاً ارزشمند که به خط مؤلف می‌باشد، و در عین حال چنان که بروکلیمان هم در

فهرستش آورده منحصر به فرد است.

۸. کتاب الفاضل من الأدب الکامل از ابوطیب محمد بن احمد بن اسحق بن یحیی الوشاء الأعرابی النحوی، صاحب کتاب معروف الموشی (متوفی ۳۲۵ هـ). باید گفت این کتاب از امهات کتب ادب است که استاد احمد سامح بک الخالیدی اقدام به نشر آن نموده است. از این کتاب نسخه دیگری در کتابخانه شهرداری اسکندریه یافت می‌شود که ناشر کتاب تاریخ بغداد ضمن بیان کیفیت الوشاء بدان اشاره نموده. قابل ذکر است که بروکلیمان در انتساب این کتاب به محمد بن زیاد بن الاعرابی النحوی اللغوی (متوفی ۲۳۱ هـ) اشتباه کرده است. از کتاب مذکور نسخه سومی در دارالکتب مصریه وجود دارد که در فهرست، مؤلف آن مجهول ذکر شده، در حالی که ابواب و فصول آن به انضمام رقم پایانی آن با نسخه مورد نظر ما مطابقت دارد.

۹. کتاب شاناق فی السموم و التریاق که مؤلف آن شاناق یکی از اطبای قدیم هند دانسته شده است. کتاب، ابتدا از هندی به فارسی ترجمه، آن گاه ابوحاتم البلخی آن را به جهت یحیی بن خالد برمکی به عربی برگردانده، و سپس یک بار دیگر به دستور مأمون و با عنایت عباس بن سعید الجوهری الحکیم به عربی ترجمه شده است. نسخه حاضر بسیار ارزشمند و بر پشت آن اسم یکی از مالکان شافعی اش، یعنی علی بن حسن بن احمد بن عبدالؤمن بن بدر بن سعد بن چلبی وراق، همراه با تاریخ ۸۴۳ هـ. ثبت است. از این کتاب نسخه دیگری نیز در خزانه تیموریه وجود دارد.

۱۰. کتاب نمودج العلوم طبقاً للمفهوم از محمد شمس الدین شاه چلبی بن محمد الفناری (متوفی ۸۳۹ هـ)، مشتمل است بر یکصد سؤال مفید در علوم و فنون اسلامی که مورد بحث و پاسخ قرار گرفته‌اند. گفته‌اند که اصل این کتاب از والد نویسنده، یعنی محمد الفناری بوده و در واقع اصل کتاب از پدر و شرح ضمیمه آن از پسر است، و این مطلب را حاجی خلیفه هم ذکر نموده است. باید گفت سؤالات در متن کتاب به صورت لغز و چیستان و برای امتحان فضلاهی عصر طراحی شده و از این جهت قابل توجه می‌باشد. فراغت از تألیف آن به سال ۸۲۴ هـ. بوده و کتابت نسخه حاضر تاریخ ۸۲۷ هـ. را نشان می‌دهد.

